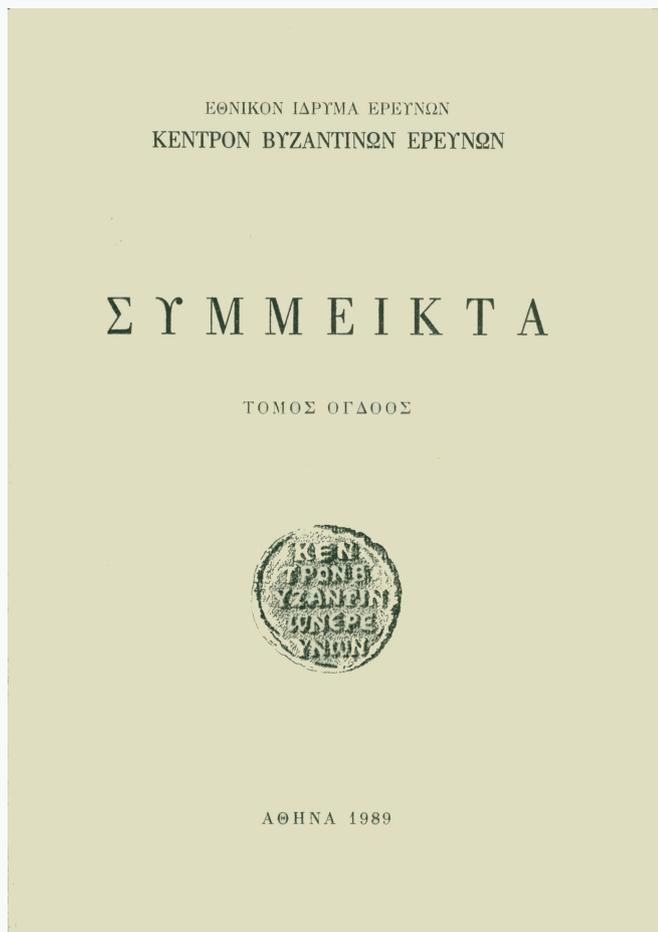

Byzantina Symmeikta

Vol 8 (1989)

SYMMEIKTA 8

Τὸ νόημα καὶ ἡ τυπολογία τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 13οῦ αἰ.

Νίκος ΣΒΟΡΩΝΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.721](https://doi.org/10.12681/byzsym.721)

Copyright © 2014, Νίκος ΣΒΟΡΩΝΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν. (1989). Τὸ νόημα καὶ ἡ τυπολογία τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 13οῦ αἰ. *Byzantina Symmeikta*, 8, 1–14. <https://doi.org/10.12681/byzsym.721>

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ 13ου αί.

Στή συμφωνία μεταξύ τῶν Φράγκων βαρῶνων καὶ τῶν Βενετῶν ποὺ ἔγινε τὶς παραμονὲς τῆς γενικῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μὲ τὴν ὁποῖαν οἱ Φράγκοι διαμοιράζονταν τὴν αὐτοκρατορία, ἡ Κρήτη ἔλαχε στὸν κλῆρο τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ. Οἱ Βενετοὶ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς ἔριδες ἀνάμεσα στὸν Βονιφάτιο καὶ τὸν Βαλδουῖνο, βοηθοῦν στὸν συμβιβασμὸ μεταξὺ τους καὶ πείθουν τὸν Βονιφάτιο νὰ τοὺς παραχωρήσει τὰ δικαιώματά του στὴν Κρήτη ἔναντι 1000 μαρκῶν ἀργύρου καὶ τῆς βοήθειάς τους στὸ ν' ἀποκτήσει μιὰ περιοχή ποὺ θὰ τοῦ ἀπόφερε 10000 ὑπέρπυρα τὸ χρόνο.

Ἡ κατανομή στὰ χαρτιά ἦταν σχετικὰ εὐκόλη, ἡ κατοχὴ ὅμως τοῦ νησιοῦ στὴν πραγματικότητα ἀποδείχτηκε δύσκολη. Ἡ Βενετία εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει στὴν Κρήτη τὴν ἀντίζηλη Δημοκρατία τῆς Γένοβας καὶ ἔπειτα τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν. Ὁ κόμης τῆς Μάλτας καὶ τολμηρὸς κουρσάρος Enrico Pescatore κατέλαβε μεγάλο μέρος τῆς Κρήτης καὶ παρέμεινε ἐκεῖ οὐσιαστικὰ κυρίαρχος ἀπὸ τὸ 1207 ὠς τὸ 1209, ὅπου μάλιστα πῆρε καὶ τὸν τίτλο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Κρήτης. Οἱ ἐκστρατεῖες τῶν Βενετῶν γιὰ νὰ τὸν ἐκδιώξουν ἀπὸ τὸ νησὶ διήρκεσαν ὠς τὸ 1214, ὅταν ὁ Pescatore παραιτήθηκε ἀπὸ τὰ δικαιώματά του στὴν Κρήτη ἔναντι 15.000 ὑπερπύρων. Ἡ κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴ Βενετία δὲν σταθεροποιεῖται ὅμως παρά ὕστερα ἀπὸ τὴ σύναψη συνθήκης ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ τὴ Γένοβα τὸ 1218.

Ἀπόμεινε ὅμως στὴ Βενετία, γιὰ νὰ ἐδραιώσει τὴν κυριαρχία της στὸ νησί, ν' ἀντιμετωπίσει μὲ ἐπιτυχία τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν. Ἐνάμισης αἰώνας χρειάστηκε στὴ Βενετία γιὰ νὰ δαμάσει τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν, νὰ εἰρηνεύσει τὸ νησὶ καὶ νὰ διαρθρώσει σὲ κάποιο τελικὸ γενικὸ σχῆμα τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ του ὀργάνωση.

Πρὶν προχωρήσω ὅμως στὴν προσπάθεια νὰ χαρακτηρίσω τὰ διάφορα

Σ η μ ε ί ω σ η: Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶχε ἐτοιμαστεῖ γιὰ ν' ἀνακοινωθεῖ στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο ("Ἅγιος Νικόλαος, 1981). Σῶζεται σὲ χειρόγραφη μορφή στὰ κατάλοιπα τοῦ Νίκου Σβορώνου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση τοῦ ΚΒΕ νὰ τυπωθεῖ στὰ Σύμμεικτα. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ὅπως ἔχει, μὲ ἐλάχιστες ἐκδοτικὲς ἐπεμβάσεις· ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν παραπομπές, κρίθηκε σκόπιμο νὰ προστεθεῖ στὸ τέλος ἀναγραφή τῶν κυριότερων πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς μὲ τὶς κρητικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 13ου αἰῶνα βιβλιογραφίας.

ἐπαναστατικά κινήματα ἐναντίον τῶν Βενετῶν, θὰ ἤθελα ν' ἀρχίσω μὲ μιὰ γενικότερη διαπίστωση: ὅτι καθ' ὅλο τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Κρήτης βρίσκεται στὰ ὄπλα κι εἶναι κρίμα ποὺ δὲν μπορούμε νὰ μελετήσουμε στὶς λεπτομέρειές τους τὰ βαθύτερα κίνητρα τῆς λαϊκῆς ἀγροτικῆς αὐτῆς ἀντίστασης, παρὰ διὰ μέσου τῶν περισσότερο ἢ λιγότερο ὀργανωμένων ἐπαναστάσεων ἀπὸ ἐπώνυμους Κρητικούς φεουδάρχες, ποὺ στήριζαν τὴ δράση τους σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐπαναστατικὴ ἀντιστασιακὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Κρητικῆς ἀγροτιᾶς.

Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ δοῦμε κάπως σαφέστερα τὰ ἐσωτερικὰ κίνητρα ποὺ κινοῦν τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ θὰ τὰ ἱεραρχήσουμε ὅσο εἶναι δυνατόν, ἄς δοῦμε σύντομα τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσίαζε ἡ Κρήτη στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὰ πρῶτα μέτρα τῶν Βενετῶν γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὴν κυριαρχία τους. Πρέπει δὲ νὰ ποῦμε ἀμέσως ὅτι τὸ ἔργο εἶναι δύσκολο, γιατί οἱ πηγές γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστες: μερικὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ κάποιες σκόρπιες πληροφορίες στοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους· μερικὲς πληροφορίες, σκόρπιες κι αὐτὲς στὶς ἀποφάσεις τοῦ Μεγάλου Συμβουλίου τῆς Βενετίας ἢ στὰ λίγα χρονικὰ τῆς ἐποχῆς ἢ στὰ ἔγγραφα τοῦ νοταρίου τοῦ Ἡρακλείου Pietro Scardon γιὰ τὸ 1271.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη αὐτῆ, ἀπὸ ὅσα τεκμήρια διαθέτομε, μπορούμε νὰ καθορίσουμε τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά:

1) Γεωργικὸς χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας.

2) Ἐπικράτηση τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Ἡ ἐπικράτηση αὐτὴ ἔγινε μὲ τρεῖς μορφές κατοχῆς γῆς: α) Τὴν πλήρη ἰδιοκτησία στὰ μεγάλα γονικὰ κτήματα. β) Τὸν θεσμὸ τῆς πρόνοιας, δηλαδὴ τὴν ἐκχώρηση τῆς νομῆς κρατικῶν γαιῶν σὲ ἀξιωματούχους, στὴν ἀρχὴ στρατιωτικούς ἔπειτα ὅμως καὶ πολιτικούς, ἐναντι στρατιωτικῶν ἢ πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ προσέφεραν στὸ Κράτος· τὴν ἐκχώρηση, ἐπίσης, οἰκογενειῶν καλλιεργητῶν, παροίκων τοῦ Κράτους, ποὺ ἔμεναν, ἄλλοι μὲ νομικούς καὶ ἄλλοι μὲ οἰκονομικούς συναλλακτικούς δεσμούς, δεμένοι μὲ τὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦσαν. Πρόκειται γιὰ ἐλεύθερα ἄτομα ἀπὸ νομικὴ ἀποψη, στὴν πραγματικότητά ὅμως ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸν κάτοχο τῆς γῆς, ἀπὸ τὸν αὐθέντη. γ) Τὴν ἐκχώρηση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὅλων τῶν κρατικῶν δικαιωμάτων σὲ μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη περιοχὴ τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως σὲ μέλη αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ἀνώτατους ἀξιωματούχους τοῦ κράτους. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς λέγονται ἐπισκέψεις (στὰ λατινικὰ ἔγγραφα *pertinentiae*) καὶ μοιάζουν μὲ τὰ δυτικὰ *apanages*. Οἱ δικαιούχοι νέμονται γιὰ λογαριασμὸ τους ὄχι μόνον τὴν παραγωγὴ τῆς κρατικῆς γῆς τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καὶ ὅλες τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος τῶν ἀνεξάρτητων μικρῶν ἢ μεγάλων ἰδιοκτητῶν τῆς περιοχῆς. Ἐχουν τὴ γενικὴ διαχείριση καὶ στὴν πράξη, ἂν ὄχι τὴ θεωρητικὴ, νομικὴ, τὴν

πραγματική έξουσία στην περιοχή, όπου υποκαθιστούν τὸ Κράτος. Οἱ περιοχές αὐτὲς ἀποτελοῦν πραγματικὲς διοικητικὲς μονάδες, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴ δημοσιονομία, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ τὴ γενικὴ διοίκηση.

Οἱ τρεῖς αὐτὲς μορφὲς γαιοκτησίας, πηγὲς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένο βαθμὸ πολιτικῆς δυνάμης, μολονότι νομικὰ εὐδιάκριτες, στὴν πραγματικότητα συγχέονται μεταξὺ τους. "Ὅλοι οἱ δικαιοῦχοι νέμονται τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς· νέμονται, ἐπίσης, τὸ σύνολο ἢ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δοσιμάτων ποὺ ἀνήκαν στὸ Κράτος ποὺ τοὺς τὰ εἶχε παραχωρήσει. Καὶ στὴν πράξη, ἂν ὄχι καὶ θεωρητικά, τὸ υποκαθιστοῦν. Πολλοὶ σὰν ἐκπρόσωποι του καὶ ἐντεταλμένοι του, ἔχοντας μονοπωλήσει τὰ κρατικὰ ἀξιώματα, εἶχαν στὰ χέρια τους τὴν πολιτικὴν ἐξουσία. Ἦταν, λοιπόν, ἐπόμενο Φράγκοι καὶ Βυζαντινοὶ νὰ συγχέουν τὴ βυζαντινὴ πρόνοια καὶ τὶς βυζαντινὲς ἐπισκέψεις μὲ τὸ φραγκικὸ φέουδο καὶ τὶς φραγκικὲς *sergenteriae*, ὅπου οἱ δικαιοῦχοι συνδυάζανε στὰ χέρια τους τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη, κατέχοντας καὶ τὴν πολιτικὴν ἐξουσία.

Ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν α) ἡ μείωση, ἀλλὰ ὄχι ἡ ἐξαφάνιση, τῶν ἀνεξάρτητων μικρῶν ἢ μεσαίων ἰδιοκτητῶν γῆς ποὺ καλλιεργοῦν ἄμεσα τὴ δική τους γῆ, καὶ β) ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐξαρτημένων γεωργῶν παροίκων ἢ ἀπλῶν μισθωτῶν ποὺ καλλιεργοῦν τὴ γῆ τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, λαϊκῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν.

Ἡ κατάσταση στὴν Κρήτη δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸ μόνον ἐπίσημο τεκμήριο ποὺ διαθέτομε γιὰ τὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατάκτηση, τὸ ἔγγραφο τοῦ διοικητῆ τῆς Κρήτης, Κωνσταντίνου Δούκα, τοῦ 1183, ποὺ ἀφορᾷ τὴν οἰκογένεια Σκορδίλη, μπορούμε νὰ συμπεράνομε ὅτι οἱ ἀνωτέρω τύποι τῆς γαιοκτησίας ὑπῆρχαν καὶ στὴν Κρήτη. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἔχει, ὅπως λέει, σκοπὸ νὰ ἐξασφαλίσει τοὺς διαφόρους ἄρχοντες τοῦ τόπου εἰς τὴν γονικὴν ἐπαρχίαν καὶ γῆν... καὶ διὰ προνοιατικῆς δωρεᾶς. Παρ' ὅλες τὶς ὑποψίες γιὰ τὴ γνησιότητα ὀλοκλήρου τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου, τὰ βασικὰ του σημεῖα εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ φαίνεται νὰ εἶναι πραγματικά. Στὴν Κρήτη ἔχομε πράγματι: 1) γονικὴ γῆ, 2) γονικὴ ἐπαρχία (ἐπίσκεψις), καὶ 3) πρόνοια, προνοιατικὲς δωρεές. Ἔτσι, μιὰ ἄλλη σειρὰ ἐγγράφων ποὺ ἀφοροῦν τὰ περίφημα 12 ἀρχοντόπουλα, ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὴν Κρήτη τὸ 1092 ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ (ἢ ἀργότερα τὸ 1182), ὕστερα ἀπὸ ἐπανάσταση τοῦ Ραψομάτη στὴν Κύπρο καὶ τοῦ Καρύκη στὴν Κρήτη γιὰ τὴν εἰρήνευση τοῦ νησιοῦ, βρίσκουν κι' αὐτὰ μιὰ κάποια ἐπιβεβαίωση, τουλάχιστον στὶς γενικὲς τους γραμμές, ἂν ὄχι στὶς λεπτομέρειές τους, ποὺ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία προσθήκες καὶ παραλλαγὲς μεταγενέστερες.

Ἰπάρχουν, λοιπόν, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν Κρήτη μεγάλοι γαικτῆμονες, μὲ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δύναμη, ποὺ ἐμφα-

νίζονται άλλωστε δρώντες άμέσως μετά τή βενετική κατάκτηση: οί Σκορδύλαιοι, οί Φωκάδες (άπό τούς όποιους προήλθαν οί Καλλέργαιοι), οί 'Αργυρόπουλοι ή 'Αγιοστεφανίτες, οί Μελισσηνοί, οί Βαροϋχοι, οί Μουσουροί, οί Βλαστοί, οί Χορτάτζαιοι, οί 'Αρκολέοι, οί Γαβαλαῖδες, οί Λίτινοι και οί Καφᾶτοι. 'Εκτός όμως άπ' αὐτούς ύπήρχαν και άλλες οίκογένειες μεγάλων ή μεσαίων γαιοκτημόνων που μοιράζονταν μαζί τούς τήν οίκονομική και κοινωνική δύναμη στην Κρήτη, και άποτελοϋσαν τήν άρχουσα τάξη του νησιού.

Για τήν κατανόηση και εξήγηση τών παραπέρα εξελίξεων πρέπει ακόμα να ἔχομε ύπ' ὄψιν τά εξῆς: "Όσο διάστημα ή αυτοκρατορική εξουσία ἔμενε ισχυρή, ή άρχουσα τάξη τῆς Κρήτης παρέμενε κάτω άπό τόν ἔλεγχο τῆς κεντρικής εξουσίας που αντιπροσωπευόταν στο νησί άπό τόν διοικητή του, τόν δουκάτο του θέματος Κρήτης, και τούς υπόλοιπους άξιωματούχοις αντιπροσώπους του αυτοκράτορα. 'Αφ' ἧς στιγμῆς όμως ή κεντρική εξουσία, στα χρόνια κυρίως τών 'Αγγέλων και ιδιαίτερα στα πρόθυρα τῆς διάλυσης τῆς αυτοκρατορίας άπό τούς Φράγκους και Βενετούς τὸ 1204, ἔξασθενεϊ, οί τάσεις ανεξαρτητοποίησης τών μεγάλων γαιοκτημόνων στην Κρήτη, ὅπως και παντοῦ στην αυτοκρατορία, ἐνισχύονται. "Υστερα άπό τήν κατάλυση τῆς αυτοκρατορίας, οί τελευταῖοι παραμένουν οί μόνοι αντιπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς άρχῆς στο νησί. Μ' αὐτούς πλέον και ὄχι με τὸ επίσημο Βυζάντιο ἔχουν να λογαριαστοῦν οί Βενετοί. Βέβαια, και σε άλλες ἐπαρχίες του Βυζαντίου οί Βενετοί και οί Φράγκοι συνάντησαν τήν αντίσταση τών κατοίκων με ὑποκίνηση τών βυζαντινῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Πουθενά όμως ή άλυσιδα τών ἐπαναστάσεων δέν κράτησε ἐπὶ ἐνάμισυ αἰώνα και δέν εἶχε τά άποτελέσματα, για τά ὅποια θα μιλήσομε άμέσως παρακάτω.

Πρὶν όμως προβοῦμε σε κάποια θεώρηση τών γεγονότων, ἄς θυμηθοῦμε τὸ σύστημα, διοικητικό και κοινωνικό, που οί Βενετοί θέλησαν να ἐπιβάλλουν στην Κρήτη, θεωρώντας τήν θεμέλιο του άποικιακοῦ κράτους. 'Η Βενετία θέλησε εὐθύς ἐξ άρχῆς να ἐπιβάλλει ἐδῶ συγκεντρωτική διοίκηση, άμεσα ἔξαρτημένη άπό τή μητρόπολη, σε αντίθεση με τά άλλα νησιά του Λιγαίου, τών ὁποίων εἶχε ἐμπιστευθεῖ τήν κατάληψη σε Βενετούς φεουδάρχες σε χαλαρή σύνδεση με τή μητρόπολη (π.χ. τὸ δουκάτο τῆς Νάξου με τήν οίκογένεια τών Σανούδων, ή Λῆμνος με μεγάλους δοῦκες τά μέλη τῆς οίκογενείας τών Navigajosi). 'Εδῶ δηλαδή ἡγεμονεύουν κληρονομικοί ἡμιανεξάρτητοι τοπάρχες φεουδαλικοῦ τύπου που ἀναγνωρίζουν κάπως χαλαρά τή βενετική ἐπικυριαρχία, ὄντας και παραμένοντας Βενετοί πολίτες, ἐνῶ συγχρόνως δίδουν τόν ὄρκο ὑποτελείας στον λατίνιο αυτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οί δοῦκες τῆς Κρήτης εἶναι Βενετοί ὑπάλληλοι και ὄχι κληρονομικοί άρχοντες. Διορίζονται άπό τή Βενετία για τακτὸ χρόνο, καθῶς και τὸ συμβούλιο και τά ὄργανά του. Τὸ φεουδαλικὸ σχῆμα παίρνει ἐδῶ ιδιαίτερη μορφή που μοιάζει κάπως με τή βυζαντινὴ διάρθρωση, ἔχοντας εὐθύς ἐξ άρχῆς στρατιωτική μορφή.

Τὸ νησί διαιρεῖται σὲ ἕξι διαμερίσματα (ἐξαρχίες, *sexteria*). Τὸ κάθε *sexterium* διαιρεῖται σὲ τούρμες (ὅπως τὰ βυζαντινὰ θέματα), καὶ ἡ κάθε τούρμα σὲ καστελλανίες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν κατεπάνω (*capitaneus*), στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ διοικητῆ. Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῆς Βενετίας εἶναι νὰ ἐγκαταστήσει σὲ κάθε *sexterium* στρατιωτικὸ σῶμα δημιουργώντας μιὰ σειρά ἀπὸ στρατιωτικὰ φέουδα δύο κατηγοριῶν: φέουδα μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν ἵππικό, οἱ λεγόμενες *cavallerie* (ἵπποτεῖες), καὶ φέουδα μικρότερης ἀξίας μὲ λιγότερα εἰσοδήματα γιὰ τὴ συντήρηση πεζικοῦ, τὶς *sergenterie* ἢ *sergenterie*. Κάθε φέουδο, ἀνάλογα μὲ τὴν κατηγορία του, περιεῖχε ἕκταση γῆς πὺ μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἀγροτικὴ κοινότητες (*casalia*) καὶ ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ καλλιεργητῶν παροίκων ἢ βιλλάνων, προσαρτημένων στὸ κτῆμα.

Γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς λειτουργίας κάθε φέουδου καὶ γιὰ τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα πὺ τὸ ἀφοροῦν δὲν ξέρομε πολλὰ πράγματα. Ξέρομε μόνον ὅτι τὸ 1211 δημιουργήθηκαν 132 ἵπποτικά φέουδα καὶ 48 *sergenterie* (δηλ. συνολικὰ 180). Τὸ 1222 ἐγκαταστάθηκαν ἄλλοι 100 φεουδατάριοι σὲ 70 ἵπποτεῖες στὴν περιοχή τοῦ Ρεθύμνου. Ἄλλες 2 ἵπποτεῖες προστίθενται τὸ 1223. Τὸ 1252 δημιουργήθηκαν 75 φέουδα στὰ βόρεια παράλια τῆς περιοχῆς Χανίων, τὰ ὅποια μοιράστηκαν σὲ 45 ἵπποτεῖες καὶ 6 *sergenterie*. Οἱ φεουδατάριοι αὐτοὶ δὲν εἶναι μεγάλοι φεουδάρχες, ἀλλὰ στρατιῶτες καὶ ἀνατίθεται στὰ χέρια τους ἡ ὑπηρεσία τοῦ νησιοῦ. Ἐναντι τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς ἔχουν τὴν νομὴ τῆς γῆς πὺ τοὺς παραχωρεῖται καὶ τῶν δοσιμάτων τῶν χωρικῶν (βιλλάνων).

Τὸ σημαντικό πρόβλημα πὺ τίθεται ἐδῶ καὶ πὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἐπαναστάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλάμε, εἶναι τοῦτο: Ἡ Βενετία πὺ χῶρισε μετὰ τὴν κατάκτηση τὸ νησί σὲ *sexteria* πρέπει νὰ εἶχε πρόθεση νὰ διαμοιράσει ὀλόκληρη τὴ γῆ καὶ τὰ εἰσοδήματά της στοὺς φεουδάρχες της. Τὰ σχετικά ἔγγραφα ὅμως δὲν λένε τίποτα περὶ αὐτοῦ. Ξέρομε μόνον ὅτι ἓνα μέρος τῆς κρητικῆς γῆς κρατήθηκε ἀπὸ τὴν κοινότητα τῆς Βενετίας. Θὰ πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ γῆ πὺ κατὰ τὸ μεγαλύτερό της μέρος ἀνῆκε πρὶν στὸ βυζαντινὸ κράτος. Ἐνα ἄλλο μέρος διανεμήθηκε στὸ λατινικὸ κλῆρο πὺ ἐγκαταστάθηκε στὸ νησί καὶ πῆρε στὰ χέρια του τὴν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση. Οἱ ὀρθόδοξες μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὲς καταργήθηκαν, παρέμεινε ὅμως ὁ κατώτερος κλῆρος καὶ τὰ μοναστήρια. Ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ἡ Βενετία τὴν κράτησε ἔξω ἀπὸ τὴν κατανομή στὰ φέουδα καὶ ἐπιφύλαξε στὸν ἑαυτὸ της τὸ δικαίωμα νὰ τὴ διαθέσει δεόντως. Δὲν ἔχομε κανένα ἐξακριβωμένο στοιχεῖο γιὰ τὴ διάθεση τῆς περιουσίας τῆς ἐκκλησίας στὴν περίοδο αὐτή. Μέγα μέρος της πῆγε στὴ Λατινικὴ ἐκκλησία, ἐνῶ ἄλλο ἔμεινε σίγουρα στὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια, ἐφ' ὅσον τὰ βρίσκομε νὰ κρατοῦν τὴν περιουσία τους.

Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης, ἀπὸ τὰ κυριότερα προβλήματα, πὺ κι' αὐτὸ πρέπει

νά εξετασθεῖ σοβαρότερα καὶ λεπτομερέστερα, εἶναι τοῦτο: πῶς συμπεριφέρθηκε ἡ Βενετία στοὺς ἀρχοντορωμαίους. Πολιτικὰ τοὺς ἀγνόησε. Δὲν τοὺς ἔδωσε στὴν ἀρχὴ τῆς κατάκτησης καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς διοίκησης κανένα ἀπολύτως δικαίωμα. Μόνον οἱ Λατίνοι-Βενετοὶ φεουδατάρχοι ἀποτελοῦν τὸ κεντρικὸ συμβούλιο τοῦ δούκα τῆς Κρήτης. Στὸς ἀρχοντορωμαίους τῆς Κρήτης ἡ Βενετία συμπεριφέρθηκε ἀκριβῶς ὅπως ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπέναντι στοὺς βυζαντινοὺς ἄρχοντες. Ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴ τους ὑπόσταση δὲν ἔχομε κανένα σαφὲς τεκμήριο γιὰ τὴν ἐποχὴ. Μποροῦμε ὅμως νὰ καταλάβουμε ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἔγγραφα καὶ ἀπὸ τὴ λογικὴ ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν τοὺς ἀναγνωρίσει τὶς ιδιωτικὲς περιουσίες τους. Ἄν κρίνομε πράγματι ἀπὸ τὶς συμφωνίες ποὺ ὑπογράφονται μαζὶ τους ὕστερα ἀπὸ κάθε ἐπανάσταση, οἱ ἀρχοντορωμαῖοι ζητοῦν ἀπὸ τὴ Βενετία τὸ δικαίωμα στὴν ἐξουσία καὶ βέβαια τὴ συμμετοχὴ τους στὴν κατανομὴ τῶν φεούδων. Τί σημαίνει αὐτό; Ἡ λογικότερη ὑπόθεση εἶναι νομίζω ἡ ἀκόλουθη:

Οἱ κτηματικὲς περιουσίες τῶν ἀρχοντορωμαίων ἀποτελοῦνταν χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ γῆ ποὺ ἀνῆκε σὲ τρεῖς νομικὲς κατηγορίες ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, δηλ. ἀπὸ γονικὰ κτήματα καὶ πρόνοιες καὶ πιθανὸν στὴν Κρήτῃ ἀπὸ μεγάλο μέρος ἐπισκέψεων. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς πληροφορίες ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, δὲν ἔχομε κανένα ἄλλο τεκμήριο. Μόνο τὰ κτήματα τοῦ Σκορδίλη ποὺ συνόρευαν μὲ τὰ κτήματα τῶν Καλλεργῶν περιγράφονται κάπως καὶ εἶναι ἀρκετὰ ἐκτεταμένα. Ἄν ἡ γῆ τῆς πρώτης κατηγορίας, ὑπαγόμενῃ στὸ καθεστῶς τῆς πλήρους ἰδιοκτησίας, ἔμενε ἀνέπαφῃ, τουλάχιστον στὸ μεγαλύτερό της μέρος, ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς, ἡ γῆ τῶν δύο ἄλλων κατηγοριῶν δηλ. οἱ πρόνοιες καὶ ἐπισκέψεις, σὲ ὅποιες τὸ κράτος διατηροῦσε τὴν ψιλὴ κυριότητα, μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς, ἐφ' ὅσον μὲ τὸ δίκαιο τῆς κατάκτησης τὰ κρατικὰ κτήματα μποροῦσαν νὰ περιέλθουν στὸ νικητῆ.

Κάτι τέτοιο, νομίζω, φοβήθηκαν οἱ Ἕλληνες μεγαλογαιοκτῆμονες ποὺ ἔνα ἀπὸ τὰ βασικὰ τους αἰτήματα ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀναγνώριση τοῦ συνόλου τῶν κτημάτων τους, ἐφ' ὅσον μάλιστα στὰ πρῶτα μέτρα τῶν Βενετῶν δὲν ὑπῆρχε τίποτα γι' αὐτά. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ κίνητρο τῶν ἐπαναστάσεων ποὺ ὀργάνωσαν οἱ Κρητικοὶ φεουδάρχες. Σίγουρα ὅμως δὲν εἶναι τὸ μόνο.

Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅμως τὰ κύρια σημεῖα τῶν γεγονότων. Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων Βενετῶν στρατιωτικῶν κληρούχων τὸ 1211, ξεσπάει ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν στὴν ἀνατολικὴ Κρήτῃ ποὺ διαρκεῖ περίπου δύο χρόνια. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐπανάστασης εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Κατάληψη ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες ὀλόκληρης σχεδὸν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἡ Βενετία καλεῖ σὲ βοήθεια ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν τὸν Βενετὸ δούκα τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, Μάρκο Σανουῖδο. Μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Σανουῖδου ἡττῶνται οἱ ἐπαναστάτες Κρητικοί. Ὑστερα ὅμως ἀπὸ τὴν καταστολὴ

τοῦ κινήματος ὁ δούκας τῆς Κρήτης, Τιέπολος, ἀρνεῖται νὰ ἐκτελέσει ὅσα εἶχε ὑποσχεθεῖ στὸν Σανουῦδο, ὁ ὁποῖος συμμαχεῖ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, ἰδιαιτέρα μὲ τὴν οἰκογένεια Σκορδίλη, μὲ σκοπὸ τὴν ἴδρυση αὐτόνομης ἐξουσίας στὴν Κρήτη. Ἄς προσεχτεῖ ἐδῶ ἡ φιλελληνικὴ πολιτικὴ τοῦ Σανουῦδου, πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσε καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, καὶ ἔτσι εἶχε καταφέρει μὲ τὴ βοήθεια τῶν κατοίκων νὰ τὰ καταλάβει σχεδὸν εἰρηνικά. Ὁ πόλεμος μὲ τὸν Σανουῦδο τελειώνει μὲ συμφωνία. Στὸν Σανουῦδο παραχωροῦνται φέουδα στὴν Κρήτη καὶ ἄλλα προνόμια.

Τρεῖς νέες ἐπαναστάσεις ἀκολουθοῦν κατὰ τὰ ἔτη 1217-1236, οἱ λεγόμενες ἐπαναστάσεις τῶν Δύο Συβρυτῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηῶν: 1) Ἐπανάσταση τῶν ἐτῶν 1217-1219: Ἐπισημάνθη κλοπὴ ἀλόγων καὶ βοσκημάτων τοῦ Κωνσταντίνου Σεβαστοῦ Σκορδίλη. Ἡ μὴ ἀπόδοση δικαιοσύνης ἀπὸ τὸν δούκα καὶ τοὺς πράκτορές του προκάλεσε τὴν αὐτοδικίαν τῶν Σκορδιλῶν ποὺ ξεσηκώθηκαν μὲ τὴ σύμπραξη τῶν Μελισσηῶν. Ἡ ἐπανάσταση λήγει μὲ τὴ συμφωνία τοῦ 1219, γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ὁποίας θὰ ποῦμε παρακάτω. Σημειώνομε ἀπλῶς ἐδῶ ὅτι εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ συμφωνία ποὺ γίνεται ἀνάμεσα σὲ Βενετοὺς καὶ Ἕλληνες ἐπαναστάτες στὴν Κρήτη. Οἱ Βενετοὶ ἀρχίζουν νὰ παίρνουν τοὺς Κρητικούς στὰ σοβαρά. 2) Ἐπανάσταση τῶν Μελισσηῶν τῶν ἐτῶν 1219-1223. Ἐπισημάνθη πιθανῶς ἡ ἀφαίρεση φεούδων τῶν Μελισσηῶν μὲ τὴ νέα ἐγκατάσταση κληρῶν ἱπποτῶν Βενετῶν στὶς περιοχὲς τους. Ἡ στάση αὐτὴ διαρκεῖ ὡς τὸ 1223 καὶ λήγει μὲ τὴν ὑποταγὴ τῶν Μελισσηῶν, στοὺς ὁποίους παραχωροῦνται νέα φέουδα. 3) Ἡ τρίτη ἐπανάσταση τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι καὶ ἡ σπουδαιότερη. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν ἐτῶν 1230-1236. Σ' αὐτὴν παίρνουν μέρος οἱ Σκορδίλοι, οἱ Μελισσηνοί, οἱ Ἀρκοῖοι, οἱ Δρακοντόπουλοι καὶ ἄλλοι ποὺ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς χρονογράφους. Δηλαδή ἔχομε ἐδῶ τὴν πρώτη συνεννόηση τῶν ἀρχοντορωμαίων μιᾶς περιοχῆς. Ἡ σημασία τῆς ἐπανάστασης ἐγκεῖται στὸ ὅτι παρουσιάζεται ὡς ἡ πρώτη ἐξέγερση ποὺ γίνεται στὴν Κρήτη στὰ πλαίσια τῆς ἐπιτυχοῦς πολιτικῆς τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη τῆς Νίκαιας. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἐδῶ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ καθαρὰ οἱ διάφορες τάσεις τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐπαναστάσεων. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ τελειώνει μὲ συμβιβασμό. Οἱ περισσότεροι Κρητικοὶ ἀρχηγοὶ ὑπόσχονται πίστη στὴ Βενετικὴ Δημοκρατία ἔναντι παραχώρησης φεούδων καὶ ἐπιστροφῆς τῆς περιουσίας τους.

Σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀποκατάστασης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο βρίσκεται ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1261. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνακτήσει, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ποὺ κατεῖχαν οἱ Βενετοί. Ἀποτέλλει στὴν Κρήτη ἐκπρόσωπό του καὶ παρακινεῖ τοὺς ἀρχοντορωμαίους σὲ ἐπανάσταση. Ἐδῶ φαίνονται καθαρότερα τὰ δύο κόμματα τῆς

κρητικῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ κόμμα τῶν Βυζαντινῶν ποὺ πρόθυμα δέχτηκε νὰ ἐπαναστατήσῃ μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἔνωσης τῆς Κρήτης μὲ τὴν αὐτοκρατορία καὶ τὸ κόμμα τῶν ἐπιφυλακτικῶν. Ἄν κρίνομε ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπανάσταση αὐτή, στὴν πρώτη ομάδα συγκεντρώνεται ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀρχοντορωμαίων Κρητικῶν. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν μερικές μεγάλες καὶ δυνατὲς οἰκογένειες, ὅπως οἱ Ἁγιοστεφανίτες, οἱ Σκορδίλαι, οἱ Χορτάτζοι, οἱ Βαροῦχαι καὶ οἱ Μελισσηνοὶ ἀλλὰ καὶ ἓνα πλῆθος δευτερευόντων ἀρχόντων, ὅπως οἱ Κυριακόπουλλοι, οἱ Λογγοβάρδοι, οἱ Λίμα, οἱ Γαβαλάδες, οἱ Πρικοσιρίδηδες, οἱ Λουμπίνοι, οἱ Ἀρκολεοὶ κ.λ.π. Ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιφυλακτικοῦ κόμματος, ποὺ τὰ ἔγγραφα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε τὴ σύνθεσή του, ἦταν ὁ περίφημος Ἀλέξιος Καλλέργης, ὁ πιὸ δυνατὸς καὶ σίγουρα ὁ πιὸ πλούσιος ἀρχοντορωμαῖος τῆς Κρήτης ποὺ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔπαιξε διπλὸ ρόλο, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ποῦμε δύο λόγια παρακάτω. Ἡ ἐπανάσταση αὐτή, μὲ τὸν ἔντονο φιλοβυζαντινὸ χαρακτήρα, τελειώνει μὲ τὴ συνθηκολόγηση τοῦ 1265. Οἱ Κρητικοὶ ἀρχόντες παίρνουν καινούργια φέουδα ἢ ἐπεκτείνουν τὶς παλιές τους κτήσεις καὶ προνόμια. Ἡ κατοχὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἐπικυρώνεται ἐπίσης μὲ τὶς συνθήκες μεταξὺ Βενετίας καὶ Βυζαντίου τὸ 1267 καὶ 1277.

Σὰν συνέχεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1262-65 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἐπανάσταση τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη τῶν ἐτῶν 1272-1275. Οἱ σχέσεις τῶν Χορτατζῶν μὲ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο δὲν εἶναι ἐξακριβωμένες, πολὺ πιθανὸν ὅμως ὑπῆρχαν ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς μεγάλες ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης τοῦ 13ου αἰῶνα εἶναι ἡ μόνη ποὺ κατέληξε χωρὶς συμβιβασμό. Ὁ Χορτάτζης καὶ τουλάχιστον τὰ σημαντικότερα μέλη τῆς οἰκογένειας, ὅσα εἶχαν ἠγηθεῖ τῆς ἐπαναστάσεως, ἀναγκάστηκαν νὰ ἐκπατριστοῦν στὸ Βυζάντιο. Στὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης συνέβαλε ἐπίσης καὶ ἡ δύναμη τοῦ Καλλέργη δίπλα στὶς Βενετικὲς δυνάμεις.

Ἐντελῶς διαφορετικὸ χαρακτήρα ἔχει ἡ ἄλλη μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη. Ἡ ἀπόπειρα νὰ μειωθοῦν τὰ προνόμια τῆς ἰσχυρῆς αὐτῆς οἰκογένειας τῶν ἀρχοντορωμαίων ἀπὸ τὸν δούκα τῆς Κρήτης Γραδενίγο (1282) προκάλεσε τὴ ρήξη μεταξὺ Καλλέργη καὶ Βενετίας καί, καθὼς φαίνεται, τῆς ομάδας τῶν μικρότερων Κρητικῶν φεουδαρχῶν ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν, τῶν Βλαστῶν, τῶν Βαρουχῶν, τῶν Γαβαλάδων καὶ κλάδου τῆς οἰκογένειας τῶν Χορτατζῶν (Μιχαὴλ Χορτάτζη), ποὺ εἶχε συνθηκολογήσει κατὰ τὴν προηγούμενη ἐπανάσταση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὶς ἐπαναστατικὲς δυνάμεις τοῦ Καλλέργη ὑπῆρχε πλῆθος ἐλεύθερων (*franchi*) καὶ παροίκων. Ὁ Καλλέργης μὲ τὴν ἐφαρμογὴ κλεφτοπολέμου ἀντιμετώπιζε τὶς ὀργανωμένες δυνάμεις τῶν Βενετῶν. Ὁ πόλεμος αὐτὸς κράτησε ὡς τὸ 1299, δηλαδὴ 18 ὀλόκληρα χρόνια, καὶ κατέληξε κι αὐτὸς σὲ συμβιβασμό. Οἱ ἐχθροπραξίες στὴν Κρήτη συνέπεσαν, τουλάχιστον ἀπὸ ἓνα χρονικὸ σημεῖο καὶ πέρα, μὲ τὴ διένεξη μεταξὺ τῶν Γενουατῶν καὶ τῶν συμμάχων τους Βυζαντινῶν καὶ τῶν Βε-

νετών (1293-1299). Με την επανάσταση του Ἀλεξίου Καλλέργη τελειώνει ἡ σειρά τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 13ου αἰώνα.

Μποροῦμε ἐδῶ νὰ σταματήσουμε τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων, γιατί ἡ συνθήκη τοῦ 1299 ἀποτελεῖ πράγματι σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς διάρθρωσης τῆς βενετικῆς κατοχῆς στὴν Κρήτη καὶ τῶν σχέσεων τῶν Βενετῶν μετὸν ἑλληνισμό τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ ὅσα ἐλέχθησαν ὡς ἐδῶ, ἔγινε νομίζω κατανοητὸ ὅτι γιὰ τὴν κρητικὴ ἄρχουσα τάξη ποὺ παίρνει τὴν πρωτοβουλία τῶν ἀντιστασιακῶν αὐτῶν ἐνεργειῶν στὴν Κρήτη τὸ βασικὸ κίνητρο, τὸ ἅμεσα αἰσθητὸ, εἶναι πρῶτα-πρῶτα ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἀπέραντων κτημάτων της· κατὰ δεύτερο λόγο τῶν παλιῶν της προνομίων, καὶ κατὰ τρίτο λόγο τῆς συμμετοχῆς της στὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ. Μετὶς ἐπαναστάσεις πέτυχε σταδιακὰ τοὺς σκοποὺς της. Κατὰ τοῦτο οἱ ἀρχοντορωμαῖοι τῆς Κρήτης μοιάζουν μετὸς ἀρχοντες ἄλλων περιοχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· καὶ ἐκεῖνοι, ὅπως καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀρχόντων προνοιαρίων τοῦ Βυζαντίου ἄλλων περιοχῶν, μετὸν ἔνοπλο ἀγῶνα πέτυχαν τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἐξουσία τοῦ κατακτητῆ. Παράδειγμα οἱ ἀρχοντες προνοιαρίοι τῆς Θράκης, ποὺ μπροστὰ στὴν ἄρνηση τῶν Φράγκων νὰ ἀναγνωρίσουν τὰ προνόμιά τους, ξεσηκώνονται καὶ συμμαχοῦν τότε μετὸς Βουλγάρους (τὸν περίφημο Ἰωαννίτζη) τότε μετὸς Ἑλλήνες τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας ἐναντίον τῶν Φράγκων. Μερικοὶ πέτυχαιναν ἀνώτατες διοικητικὰς θέσεις, ὅπως π.χ. ὁ Θεόδωρος Βραχῆς, ποὺ ἔγινε διοικητὴς τῆς περιοχῆς τοῦ Διδυμοτείχου μετὸν ἀπαίτηση τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ τὴν εἶχε ἐλευθερώσει καὶ τὴ συγκατάθεση τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως Ἐρρίκου τοῦ Hainaut. Ἀκόμα πολυπληθέστερα παραδείγματα ἔχομε ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ὅπου ἐνωμένοι οἱ Φράγκοι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Βενετοὶ κατάλαβαν ὅτι δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ σταθοῦν στὸν τόπο παρὰ μετὸν συνεργασία τῶν ντόπιων ἀρχόντων. Ἔτσι, ἄφησαν στοὺς ἀρχοντες ἄθικτες τὶς πρόνοιές τους.

Ἡ πολιτικὴ τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη, ὅπως εἶπαμε, ἦταν διαφορετικὴ. Ἄργησαν νὰ κατανοήσουν τὴν ἀδήριτη αὐτὴ ἀνάγκη. Μὰ καὶ ἐδῶ ὑποχώρησαν. Οἱ Ἀγιοστεφανίτες βέβαια ποὺ ἄρχισαν τὴν πρώτη ἐπανάσταση δὲν πέτυχαν πολλὰ πράγματα, ἐφ' ὅσον ὁ ἀγῶνας διεξήχθη ἀνάμεσα στὸν Βενετὸ φεουδάρχη Σανοῦδο, ποὺ ἦταν ὁ μόνος ποὺ ἀπόκτησε οὐσιαστικὰ ὄφελος, καὶ τὴ Βενετία. Ἡ συνθήκη τοῦ 1217 δὲν μιλάει καθόλου γιὰ τοὺς Ἀγιοστεφανίτες, ποὺ ἔδωσαν ὅμως τὸ παράδειγμα γιὰ τὶς παραπέρα ἀπαιτήσεις, γιατί πέτυχαν τὴν ἔστω καὶ σιωπηρὴ ἀναγνώριση τῶν ἰδιοκτησιῶν τους. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης ἦταν ὅτι ὁ Σανοῦδος μποροῦσε νὰ πάρει μαζί του 20 οἰκογένειες ἀρχοντορωμαίων καὶ ὅτι οἱ ἀρχοντες ποὺ θὰ τὸν ἀκολουθοῦσαν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ πουλήσουν τὴν ἀκίνητη περιουσία τους σὲ ἄλλους Ἑλλήνες ἢ νὰ τὴν ἐμπιστευθοῦν σὲ ὅποιον ἤθελαν, Ἑλληνα ἢ Βενετό, πράγμα ποὺ δὲν ἀπέκλειε τὴν ἐπιστροφή τους στὸ νησί.

Τὰ πρῶτα ὅμως σημαντικὰ ἐπιτεύγματα πετυχαίνονται μετὸν συνθήκη

τοῦ 1219, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηῶν. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού οἱ ἀρχοντορωμαῖοι πετύχαιναν τὴν ἐκχώρηση φεούδων καὶ κυρίως τὴν ἰσοτιμία μὲ τοὺς Βενετούς ἱππότες, ἀναλαμβάνοντας τὶς ἴδιες ὑποχρεώσεις καὶ δίνοντας τὸν ἴδιον ὄρκο πίστεως. "Ἐχομε βέβαια ἐδῶ τὴν πρώτη ὑποχώρηση τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ τὴν πρώτη παραδοχὴ τῆς κυριαρχίας τῆς ἀπὸ τὸ Κρητικὸ ἀρχοντολόγι, πού δέχεται νὰ μπεῖ στὸ φεουδαλικὸ σύστημα. Ἐδῶ γίνεται κάτι περισσότερο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς συνθήκης ὀρίζει ὅτι οἱ Βενετοὶ μποροῦν νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στὶς περιοχὲς τῶν ἐλληνικῶν φεούδων καὶ ὅτι θὰ ἔχουν πλήρη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοὺς φόρους. Ἡ ἀνάγκη νὰ γραφεῖ μιὰ τέτοια ρήτρα σημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες φεουδάρχες εἶχαν στὰ φέουδά τους κάτι παραπάνω ἀπὸ οἰκονομικὴ ἐξουσία, εἶχαν καὶ διοικητικὲς ἐξουσίες, ἰδιαιτέρως φορολογικὲς, στὶς συναλλαγὲς πού γίνονταν στὴν περιοχὴ τους.

Τὰ ἐπιτεύγματα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ σὲ ὅλες τὶς παραπέρα συνθήκες. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστάσεων ἀποσποῦν ἀπὸ τοὺς Βενετούς ὄλο καὶ περισσότερα φέουδα γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους καὶ τοὺς συντρόφους τους. Μιὰ προσεχτικὴ ἔρευνα στὰ σωζόμενα ἔγγραφα, πού κάποτε πρέπει νὰ γίνει, θὰ δείξει τὴν προοδευτικὴ αὐξηση τῶν Κρητικῶν πού ἐντάσσονται στὸ φεουδαλικὸ βενετικὸ σύστημα καὶ δέονται ὄλο καὶ περισσότερο μαζί του. Ἐτσι, στὴ συνθήκη τοῦ 1236 οἱ ἐπαναστάτες ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωση νὰ καταδιώξουν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς τοὺς Δρακοντόπουλους, πού δὲν συνθηκολόγησαν, ἀλλὰ συνέχισαν τὸν ἀγῶνα καὶ κηρύχτηκαν ἐχθροὶ καὶ τῶν δύο παρατάξεων, Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν. Τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνονται στὴ συνθήκη τοῦ 1265. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὶς δύο ἐπαναστάσεις πού ὑποκινούμενες ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχαν εὐρύτερο πολιτικὸ περιεχόμενο. Ἡ συνθήκη μὲ τὸν Ἀλέξιο Καλλέργη τοῦ 1299 ὀλοκληρώνει τὸ ἐπίτευγμα τῆς κρητικῆς εὐγένειας καὶ ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος καταστατικῆς χάρτης τῶν προνομίων τῆς καὶ τῆς θέσης τῆς μέσα στὸ βενετικὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα. Δὲν θὰ ἀναφέρω ἐδῶ παρὰ τοὺς κυριότερους ὄρους τῆς συνθήκης πού δείχνουν τὰ ἐξαιρετικὰ προνόμια τῶν Κρητικῶν ἀρχόντων, πού ἐμφανίζονται πλέον ὅχι σὰν ἀπλοὶ κληροῦχοι-στρατιῶτες, ὅπως οἱ Βενετοί, ἀλλὰ σὰν πραγματικοὶ ἠγεμόνες (ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ Καλλέργη), ἔχοντας τὴν πολιτικὴ καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στὰ φέουδά τους, τουλάχιστον ὅσο διαρκοῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις. Ἐτσι π.χ. μεταξὺ τῶν ὄρων τῆς συνθήκης τοῦ 1299 ὑπῆρχε ἡ διάταξη νὰ θεωρηθοῦν ἔγκυρες οἱ ἀποφάσεις τοῦ Καλλέργη καὶ τῶν δικαστῶν του.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως σχετικὰ μὲ τὰ προνόμια καὶ τὴ θέση τῆς κρητικῆς εὐγένειας στὸ σύστημα τῆς Βενετίας εἶναι ὅτι μὲ τὴ συνθήκη αὐτὴ κανονίζονται οἱ βαθμοὶ ἱεραρχίας στὶς κοινωνικὲς τάξεις, ἔτσι πού νὰ διακρίνονται, καθὼς λέει ἡ συνθήκη, οἱ κοινωνικὲς τάξεις στὶς ὁποῖες ὁ καθέ-

νας ἀνήκει: νὰ διακρίνεται ὁ ἄρχων φεουδάρχης ἀπὸ τὸ ἀρχοντόπουλο, ἔννοιες ρευστὲς ποὺ ἀκόμα δὲν μποροῦμε νὰ τὶς συλλάβομε καλά, οἱ βασμοῦλοι, ὁ λατῖνος κ.λ.π. καὶ νὰ παραμένει ὁ καθένας στὴν τάξη του· οἱ Ἕλληνες φεουδάρχες μποροῦν νὰ συνάπτουν ἐπιγαμίες μὲ τοὺς Λατίνους κ.λ.π.

Εἶδαμε ὅτι στὶς ἐπαναστάσεις αὐτὲς τῶν ἀρχόντων ἔπαιρναν μέρος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μικρότερους ἄρχοντες καὶ ἓνα μέρος τῶν ἄλλων τάξεων τοῦ νησιοῦ, πρῶτα-πρῶτα οἱ βιλλάνοι-πάροικοι καὶ οἱ ἐλεύθεροι χωρικοὶ (*franchi*) ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ποὺ χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τους οἱ ἐπαναστάσεις τῶν ἀρχόντων θὰ ἦταν ἀδύνατες. Δὲν εἶναι, λοιπόν, παράξενο ὅτι στὶς παραπάνω συνθήκες οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστάσεων πετυχαίνουν ἐγγυητικὲς ρῆτρες γιὰ τὶς κατώτερες αὐτὲς κοινωνικὲς τάξεις. Βέβαια, ἡ πρώτη τους φροντίδα εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῶν δικῶν τους ταξικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ μέσα στὰ συμφέροντα αὐτά (ἰδιαιτέρα γιὰ μιὰ ἀγωνιζόμενη νὰ τὰ ἐξασφαλίσει κοινωνικὴ τάξη), περιέχεται καὶ ἡ φροντίδα κάποιας κοινωνικῆς ἰσοροπίας ποὺ χωρὶς αὐτὴν τὰ ὁποιαδήποτε προνόμια δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν καμιὰ σταθερότητα. Ἄλλωστε, ἡ ἐγγύηση ποὺ ζητοῦν ἀπὸ τὴν κυρίαρχη δύναμη δὲν εἶναι τέτοια ποὺ νὰ ἀντίκειται στὰ δικὰ τους κοινωνικὰ προνόμια. Ἔτσι, ἐπιτυγχάνονται διατάξεις ὑπὲρ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, π.χ. ἡ ἐγγύηση γιὰ τὴν κτηματικὴ περιουσία καὶ τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν λεγομένων ἐλευθέρων (χωρικῶν μικροϊδιοκτητῶν ποὺ δὲν ἦσαν δεμένοι μὲ τὴ γῆ τοῦ ἀφέντη) ποὺ ἡ βενετικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ σίγουρα πολλοὶ Ἕλληνες φεουδάρχες, εἶχαν τὴν τάση νὰ καταπατοῦν. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς συνθήκες οἱ φεουδάρχες ζητοῦν καὶ πετυχαίνουν ἀπὸ τὴ Βενετία νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ διαχειρίζονται οἱ ἴδιοι τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθέρωσης παροίκων, καθὼς καὶ νὰ κηρύσσουν ἐλεύθερους ὀρισμένους ἀπ' αὐτούς. Ἡ σημασία τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ εἶναι κατανοητή. Ἔτσι, ὁ φεουδάρχης ἔδενε ἠθικὰ τὸν ἀπελεύθερο μὲ τὸ πρόσωπό του, δημιουργοῦσε ἰσχυροὺς προσωπικοὺς δεσμοὺς ποὺ μεταβάλλονταν γρήγορα καὶ σὲ οἰκονομικοὺς. Στὸν ἀριθμὸ τῶν παροίκων ἀκτημόνων ἢ καλλιεργητῶν μὲ μικρὴ περιουσία πρόσθεταν καὶ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐλευθέρων καλλιεργητῶν καὶ ἔθεταν τὶς βάσεις τῆς δημιουργίας μιᾶς πελατείας, ἐπάνω στὴν ὁποίαν στηρίζεται κάθε ἀρχαῖκὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία. Τὸ σύστημα αὐτὸ μὲ διάφορες μορφὲς διατηρήθηκε στὴν Ἑλλάδα ὡς καὶ τὸν 20ὸ αἰώνα.

Τέλος, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὅρους τῶν συνθηκῶν, ἰδιαιτέρα ἡ συνθήκη τοῦ Καλλέργη, ἀναφέρονταν λεπτομερῶς στὸν διακανονισμό τῶν δοσιμάτων τῶν χωρικῶν. Θὰ μᾶς πῆγαινε μακρὰ ἢ ἀνάλυσή τους καὶ ἡ μελέτη τους. Τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουν μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης μὲ στατιστικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀναλύσεις, ποὺ ξεφεύγουν βέβαια ἀπὸ τὴ δυνατότητα μιᾶς διαλέξης. Τοῦτο μόνον μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐδῶ, ὅτι γίνεται προσπάθεια, τουλάχιστον στὰ χαρτιά, νὰ περιορισθοῦν οἱ καταχρήσεις τῶν

φεουδαρχῶν, με τὸν καθορισμὸ ἀνωτάτων ὀρίων εἰσπράξεων. Ἄν οἱ διακανονισμοὶ αὐτοὶ ἐφαρμόστηκαν στὴν πράξη, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἡ συνέχεια τῶν ἐπαναστάσεων τὸν 14ο καὶ τὸν 15ο αἰώνα καὶ τὸ ξεσκήσιμα τῶν χωρικῶν δείχνουν ὅτι αὐτὰ τὰ μέτρα δὲν σταμάτησαν τίς καταχρήσεις. Ὅροι ὅμως, ὅπως ἡ δυνατότητα τῶν ἐπιγαμιῶν μεταξύ παροίκων καὶ ἐλεύθερων καὶ ἡ ἐλεύθερη διάθεση τῶν περιουσιῶν τους, παρέμειναν ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα καὶ ἐπιτυχεῖς ἐκβάσεις στὶς ἀπαιτήσεις τῶν χωρικῶν.

Ἡ μέχρι τώρα περιγραφή τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, μέσα στὶς ὁποῖες γίνονταν οἱ ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης, ἔδειξαν, νομίζω, ὅτι στὴν ἱεράρχηση τῶν κινήτρων τῶν ἐπαναστάσεων οἱ κοινωνικοὶ αὐτοὶ παράγοντες ἀποτελοῦν τὸ πραγματικὸ ὑπόβαθρο. Θὰ ἦταν ἴσως ἐλλιπὴς ἡ παρουσίαση αὐτῆ, ἂν δὲν λάβει ὑπ' ὄψιν κανεὶς τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο στηρίζονται τὰ κινήματα αὐτά. Καὶ ἰδιαίτερα τίς θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς ὀρθόδοξους Κρητικούς, καθὼς καὶ τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία. Τὸν θρησκευτικὸ παράγοντα ποὺ σίγουρα κινεῖ τίς κρητικὲς μάζες τὸν βλέπουμε στὴν προσπάθεια τῶν φεουδαρχῶν νὰ ἐπιβάλλουν ὄρους ποὺ νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τῆς Κρήτης καὶ τοὺς κληρικοὺς της. Ὅροι ποὺ συναντιοῦνται στὶς συνθήκες, ὅπως ἡ δυνατότητα τῶν παροίκων νὰ γίνονται ἱερεῖς καὶ μοναχοί, ὁπότε γίνονταν αὐτόματα ἐλεύθεροι, ἡ προστασία τῶν ἱερέων, διακόνων καὶ τῶν παιδιῶν τους ἀπὸ τὴν τάση τῶν Βενετῶν ἢ τῶν φεουδαρχῶν γενικότερα νὰ τοὺς θεωροῦν παροίκους, ἡ φροντίδα στὴ συνθήκη τοῦ Καλλέργη γιὰ τὴν ἐπανίδρυση ὀρισμένων τουλάχιστον ὀρθόδοξων ἐπισκοπῶν καὶ ἡ ἐπιδίωξή του νὰ τίς πάρει ὑπὸ τὴν προστασία του, δείχνουν τίς θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ὀρθόδοξων.

Δυσκολότερη εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων, ποὺ τὸ ἀφήσαμε τελευταῖο. Γιὰ μιὰ κάποια πολυδιάστατη καὶ ἐπομένως σύμφωνα με τὴν πραγματικότητα ἀπάντηση πρέπει νὰ ἔχομε ὑπ' ὄψιν μας τὰ ἑξῆς: Ἡ νοοτροπία καὶ ἡ ἰδεολογία τοῦ κρητικοῦ λαοῦ στὸ σύνολό του ἐντάσσεται κι αὐτὴ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς της. Κι' ἔπειτα ὁ κρητικὸς λαὸς, ὅπως καὶ ὀλόκληρος ὁ ἐλληνικὸς λαὸς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀποτελεῖται ἀπὸ ταξικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ ἡ κάθε μιὰ ἔχει τὴ δική της νοοτροπία. Θὰ ἦταν, λοιπόν, μάταιο νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ γενικὴ ἰδεολογία, ἰδιαίτερα ἐθνικὴ, στὸ σύνολο τῶν ὁμάδων ποὺ συμμετέχουν στὶς ἐπαναστάσεις. Τὸ κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι βέβαια τὸ ἀντιστασιακὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὴν κατάκτηση, στὸ ὁποῖο ἡ κάθε ὁμάδα μπορεῖ νὰ δίνει ἰδιαίτερο περιεχόμενο. Ἐπειτα, βρισκόμαστε ἀκόμα στὸν μεσαῖωνα, στὸν 13ο αἰώνα, καὶ τὸ νὰ μιᾶμε γιὰ ἐθνικὴ συνείδηση με τὴν ἔννοια ποὺ δίδουμε σήμερα, δηλαδή γιὰ συνείδηση ποὺ εἶχε ἀποκρυσταλλωθεῖ με τέτοια καθαρότητα, ὥστε νὰ ξεχωρίζει ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ (προκειμένου γιὰ μᾶς ἡ ἰδέα τῆς ὀρθοδοξίας) καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς Βυζαντινῆς

Αυτοκρατορίας με τούς δύο συνεκτικούς της δεσμούς, την ιδέα τῆς ὀρθοδοξίας και τὴν αυτοκρατορικὴν ιδέα, εἶναι ἀκόμα πρόωρο.

Στὸν ἴδιον αὐτὸ χῶρο εἶχα τὴν τιμὴν καὶ τὴν εὐχαρίστηση νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς ιδέας καὶ νὰ δείξω, ἐλπίζω, ὅτι στὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶχε κάνει μεγάλες προόδους, ἰδιαίτερα στὴν αυτοκρατορία τῆς Νίκαιας, πού πρώτη ὀνομάστηκε ἐλληνικὴ ἐπικράτεια. Ἄλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ σκέψη δὲν εἶχε ἀποχωριθεῖ ἀκόμα οὔτε ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία (μόνον τὸν 18ο αἰῶνα ἀρχίζει νὰ ἀποχωρίζεται) οὔτε βέβαια ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Τὸ μόνο πού μπορούμε νὰ πούμε εἶναι ὅτι Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία καὶ Ἑλληνικὸ Κράτος ταυτίστηκαν.

Δὲν ἔχομε κανένα στοιχεῖο συγκεκριμένο, γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τοῦ λαοῦ, τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Μποροῦμε, ὅμως, ἀπὸ τὰ συνθήματα πού προβάλλουν μερικοὶ ὀργανωτὲς τῶν ἐπαναστάσεων νὰ πούμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ ιδέα παρὰ τὴν ἀπομάκρυνση διὰ μέσου τῆς ὀρθοδοξίας συγκίνησε τὴ λαϊκὴ ψυχὴ. Τέτοια συνθήματα ρίχνουν οἱ ἐπαναστάτες πού συνδέονται μὲ τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου, ὅπως οἱ Χορτάτζαι πού δὲν συνθηκολογοῦν, ἀκόμα καὶ ὁ Καλλέργης. Μάλιστα ἐδῶ, στὴν περίπτωση τοῦ Καλλέργη, ἔχομε κατὰ τὴ γνώμη μου τὴν τυπικὴν ἰδεολογία τοῦ περιφερειακοῦ ἄρχοντα πού ὀνειρεύεται νὰ κηρύξει ἀνεξάρτητὴ ἡγεμονία στὴν περιοχὴ του. Σαφῶς ἐκδηλεῖται ἡ στάση του ἀπέναντι στοὺς Γενουάτες κατὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν συμμάχων τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Καλλέργης μοιάζει μὲ τόσους ἄλλους σύγχρονους του ἄρχοντες βυζαντινούς, τὸν Λέοντα Σγουρό, τὸν Σάββα Ἀσιδηρό, τοὺς Γαβαλάδες. Κάνει ἐπανάσταση δηλαδή, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀνεξάρτητος.

† ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G. L. F r. T a f e l - G. M. T h o m a s, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τόμ. Β', Βιέννη 1856 (φωτοτ. ἐπανεκδ. Amsterdam 1964), σελ. 129-142, 143-150, 159-168, 210-213, 234-249, 250-253, 312-314, 322-328, 333-335, 349-351, 470-480, τόμ. Γ', Βιέννη 1857, σελ. 102-114, 376-390.— E. G e r l a n d, *Das Archiv des Herzogs von Candia*, Στρασβούργο 1899.— Τ ο ὕ ἰ δ ι ο ὕ, *L'histoire de la noblesse crétoise au moyen-âge*, *Revue de l'Orient Latin* 10 (1903-1904), σελ. 172-247, 11 (1905-1908), σελ. 7-144.— G. S c a f f i n i, *Notizie intorno ai primi cento anni della dominazione veneta in Creta*, Alessandria 1907.— Σ τ. Ξ α ν θ ο ὕ δ ἰ δ ο ὕ, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Ἀθήνα 1939.— R. C e s s i, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, τόμ. Α'-Γ', Μπολόνια 1932-1950.—

Pietro Scardon, Imbreviature (1271). Documenti della colonia veneziana di Creta, έκδ. A. L o m b a r d o, Τορίνο 1942.— Κ. Δ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, 'Η συνθήκη Ένετῶν - Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι, Κρητικά Χρονικά 3 (1949), σελ. 262-292.— S. B o r s a r i, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νεάπολη 1963.— F. T h i r i e t, *La Romanie vénitienne au Moyen-âge*, Παρίσι² 1975.— Κ α τ ε ρ ί ν α ς Π. Μ π α ν τ ι ᾶ, 'Η βενετοκρητική συνθήκη τοῦ 1265. Διπλωματική ἔκδοση τοῦ κειμένου, Κρητικὴ Ἑστία, περ. Δ', 2 (1988), σελ. 102-135.